

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

PROBLEMI REKONSTRUKCIJE NEPOKRETNE BAŠTINE U II.
POLOVICI XX. STOLJEĆA U EUROPI

Anamaria Rončević
Mentor: dr. sc. Zlatko Jurić, dipl. ing. arh.
Zagreb, 2017.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

PROBLEMI REKONSTRUKCIJE NEPOKRETNE BAŠTINE U DRUGOJ POLOVICI XX. STOLJEĆA U EUROPI

Problems with Reconstructing Immovable Heritage in the Second Half of 20th Century in
Europe

Anamaria Rončević

SAŽETAK: Pojam rekonstrukcije postao je iznimno važan nakon ratnih uništenja iz Prvog, a pogotovo iz Drugog svjetskog rata. Nebrojene građevine koje su čak i stoljećima bile prisutne, odjednom su nestale, reducirane na gomile kamenja, prašine i pijeska. U ovome radu raspravljat će se o rekonstrukciji nepokretne kulturne baštine te problemima koji se pojavljuju vezani uz nju, kao i polemike koje izaziva. Kroz povijesni pregled te pregled pisanih dokumenata 20. stoljeća koji govore o uputama pri izvođenju rekonstrukcije nepokretnih građevina, preko nekih od najpoznatijih primjera rekonstrukcija, do rasprave o integritetu, autentičnosti, originalima, kopijama, kao i utjecaju arhitekture na život ljudi, nacija, društva; ovaj rad pokušat će u promišljanje o rekonstrukcijama u arhitekturi uključiti i širi, antropološki, pogled koji izlazi iz sfere konzervacije i povijesti umjetnosti te ulazi i u sferu sociologije, filozofije, politike, ekonomije i mnogih drugih znanosti

Ključne riječi: rekonstrukcija, nepokretna baština, Njemačka, antropologija, arhitektura

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: broj stranica, broj reprodukcija itd. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: navedene abecednim redom

Mentor: dr. sc. Zlatko Jurić, dipl. ing. arh., Filozofski fakultet

Ocjenjivači:

Datum prijave rada: _____

Datum predaje rada: _____

Datum obrane rada: _____

Ocjena: _____

Ja, Anamaria Rončević diplomant/ica na Istraživačkom smjeru – modul Konzervatorstvo na Odsjeku za povijest umjetnosti

Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom Problemi rekonstrukcije nepokretne baštine u drugoj polovici XX. stoljeća u Europi rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti

jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na

nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama,

uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu,

1. Uvod.....	1
2. Definiranje pojma rekonstrukcije.....	1
3. Rekonstrukcija kroz povijest.....	2
4. Rekonstrukcija u pisanim dokumentima 20. stoljeća.....	4
5. Primjeri rekonstrukcije nepokretne baštine.....	6
5.1. Goetheova rodna kuća u Frankfurtu.....	7
5.2. Frauenkirche u Dresdenu.....	10
5.3. Stadtschloss u Berlinu.....	13
5.4. Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche u Berlinu.....	16
5.5. Alte Pinakothek u Münchenu.....	18
6. Integritet, autentičnost, objektivnost i rekonstrukcija – što mi to zapravo gledamo?.....	20
6.1. Integritet.....	21
6.2. Autentičnost.....	22
6.3. Objektivnost.....	24
7. Fetišizacija povijesnosti i fabrikacija baštine.....	25
8. Društvo i rekonstrukcija.....	27
9. Može li se bez rekonstrukcije?.....	29
10. Zaključak.....	30
11. Literatura.....	31
12. Internetski izvori.....	33
13. Izvori slika.....	34

1. Uvod

„Rekonstrukcija nije uvođenje nečega što je tijekom vremena nestalo, niti vraćanje na prijašnja stanja, nego akcija koja ima za cilj postizanje koherentnosti cjeline afirmacijom zaboravljenih urbanih i arhitektonskih zakona, simbola i formi, ali bez falsificiranja i bez prikrivanja vremenskih prelazaka“¹ – Željko Bodegrajac

Pojam rekonstrukcije postao je iznimno važan nakon ratnih uništenja iz Prvog, a pogotovo iz Drugog svjetskog rata. Nebrojene građevine koje su čak i stoljećima bile prisutne, odjednom su nestale, reducirane na gomile kamenja, prašine i pijeska. U ovome radu raspravljat će se o rekonstrukciji nepokretne kulturne baštine te problemima koji se pojavljuju vezani uz nju, kao i polemike koje izaziva. Kroz povijesni pregled te pregled pisanih dokumenata 20. stoljeća koji govore o uputama pri izvođenju rekonstrukcije nepokretnih građevina, preko nekih od najpoznatijih primjera rekonstrukcija, do rasprave o integritetu, autentičnosti, originalima, kopijama, kao i utjecaju arhitekture na život ljudi, nacija, društva; ovaj rad pokušat će u promišljanje o rekonstrukcijama u arhitekturi uključiti i širi, antropološki, pogled koji izlazi iz sfere konzervacije i povijesti umjetnosti te ulazi i u sferu sociologije, filozofije, politike, ekonomije i mnogih drugih znanosti.

2. Definiranje pojma rekonstrukcije

Sama riječ *rekonstrukcija* dolazi od latinskih izraza *re-* i *construere* te znači uspostavu nečega što je prije postojalo, ponovnu izgradnju; prepravljanje, obnovu.² U zaštiti graditeljske baštine i arhitekturi, rekonstrukcija se odnosi na djelomičnu ili potpunu obnovu povijesne građevine sljedeći njezin izvorni oblik, uz primjenu suvremenih materijala i tehnologija.³ Rekonstrukcija (poznata i pod nazivom reпрistinacija) je, u svojoj biti, potpuniji i radikalniji oblik restauracije, kojom se također dodaju dijelovi koji su postojali u izvornom izgledu ili u jednoj od razvojnih faza građevine, a danas nedostaju.⁴

¹ Željko Bodegrajac. *Revitalizacija i rekonstrukcija historijske jezgre Zagreba* (Čakovec: Zrinski, 1987), 17.

² Bratoljub Klaić. *Rječnik stranih riječi; tuđice i posuđenice* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979), 1147.

³ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52351> (pregledano 2.7.2017.)

⁴ Tomislav Marasović. *Zaštita graditeljskog nasljeđa*. (Zagreb: Split: Društvo konzervatora Hrvatske; Filozofski fakultet u Zadru, 1983), 69.

Zahvati rekonstrukcije o kojima će se govoriti u ovome radu, prije svega odnose se na ponovnu izgradnju određenih građevina koje su pretrpjele stradanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata. To su odreda građevine poznatih europskih gradova koje nose duh kulture svojih naroda, duboku povijest i važnost svojim stanovnicima. Rekonstrukcija je omogućila ponovnu uspostavu određenog reda koji je bio narušen uništenjem tih važnih građevina i spomenika te je donijela svojevrsno olakšanje i vjeru u mogućnost obnove i neuništivost ljudskog duha. Bilo da se željelo što prije izbrisati sjećanje na ratna razaranja i patnju, bilo da se željelo pokazati kako je nacija nesalomljiva, rekonstrukcija je često bila odgovor na potrebe gradskih i državnih čelnika, kao i ostalih stanovnika. Uzimajući sve to u obzir, treba biti svjestan kako rekonstrukcija nije bez mana te se često uz nju javljaju određena pitanja i problemi kojima nije jednostavno naći rješenje. Jedna od najbitnijih komponenti na koju se gleda kada se govori o rekonstrukciji, jest revitalizacija. Revitalizacija donosi unošenje ponovnog života u graditeljsko nasljeđe – kada građevina ponovno ima svoju svrhu te je u uporabi, puno je manje vjerojatno da će propasti.

3. Rekonstrukcija kroz povijest

Proučavajući povijesne izvore i dokaze, možemo vidjeti kako rekonstrukcija građevina nije bila previše zastupljena u praksi kroz povijest. Ljudska svijest o potrebi zaštite kulturnih dobara vrlo se polako pojavljivala te su često bezobzirno rušili građevine, dok su priče o devastacijama i pljačkama bile daleko poznatije od priča o zaštiti i obnovi.⁵

U srednjem vijeku konkretne akcije zaštite, obnove i rekonstrukcije sačinjavaju izolirani slučajevi, zaštita kulturnog nasljeđa i dalje nije jedna od preokupacija ljudi.⁶ Razdoblje renesanse i baroka (od sredine 15. do sredine 18. stoljeća) obilježeno je daljnjim nemarom za zaštitu kulturne baštine; premda je antika bila cijenjena, nerijetko su i antičke građevine bile rušene i pregrađivane kako bi bile „upotrebljivije“.⁷ U klasicističkom razdoblju (od sredine 18. do sredine 19. stoljeća) odnos prema obnovi građevina još uvijek je pomalo nejasan, postoje slučajevi obnove i rekonstrukcije gdje je jasno vidljiva razlika izvornih dijelova od rekonstruiranih dijelova, ali isto tako postoje i slučajevi gdje nema razlike između novih i starih

⁵ Tomislav Marasović. *Zaštita graditeljskog nasljeđa*. (Zagreb:Split: Društvo konzervatora Hrvatske; Filozofski fakultet u Zadru, 1983), 22.

⁶ Ibid, 27.

⁷ Ibid, 33.

dijelova, no prednost imaju građevine klasičnog razdoblja, čime se često obezvrjeđivalo građevine ranijih razdoblja.⁸ Tek s dolaskom romantizma u drugoj polovici 19. stoljeća, konzervatorske i restauratorske misli počinju se uobličavati (kada se najviše i formira misao o očuvanju kulturnog nasljeđa) te tada dolazimo do zanimljivih stavova koji se odnose na rekonstrukciju. Dakako, radi se upravo o oprečnim mišljenjima restauratorskog i konzervatorskog pravca koji su u to vrijeme bili aktualni.

Kao glavni predstavnik restauratorskog pravca uzima se poznati francuski arhitekt i restaurator, Eugène Emmanuel Viollet-Le-Duc. Restauratorski pravac zalagao se za stilsko jedinstvo, što znači da građevina mora biti cijela napravljena u jednom stilu, a ukoliko postoje dijelovi iz ranijih/kasnijih perioda od preferiranog stila, oni se uklanjaju.⁹ Uz to, zalagao se i za dovršavanje te nadogradnju građevine, ukoliko dio nedostaje, što nam govori kako rekonstruiranje određenih dijelova građevine nije bilo problem.¹⁰ Viollet-Le-Duc je na rekonstrukciju gledao kao na zahvat koji nadopunjuje izvornu ideju i cilj spomenika, nije vidio ništa loše u njoj, niti ju je smatrao krivotvorenjem ili neistinitom.¹¹

John Ruskin je, pak, imao suprotno mišljenje. Ruskin je bio predstavnik konzervatorskog pravca u 19. stoljeću te je smatrao kako se građevine ne smije "dovršavati" niti mijenjati im stanje u kojem su trenutno.¹² Autentičnost građevine postala je izuzetno važna te je svaka intervencija (izuzev čistog konzerviranja) bila osuđivana.¹³ Možemo reći kako je Ruskin otišao u krajnost rekonstrukciji, za njega je stanje ruševine bilo stanje najbliže prirodi, obnovu građevina je smatrao jednako nejasnom kao uskrsnuće mrtvaca.¹⁴

Ruskinove ideje proširile su se Europom pa je tako došlo i do srednjeeuropskog konzervatorskog pokreta (koji je bio vezan uz njemačko govorno područje) koji je sa velikom zadržkom gledao na restauriranje spomenika smatrajući kako se restauriranjem smanjuje autentičnost spomenika.¹⁵

⁸ Ibid, 43.

⁹ Eugène Emmanuel Viollet-Le-Duc. *Restauriranje, U: Anatomija povijesnog spomenika*. prev. Marko Špikić, (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 24

¹⁰ Ibid

¹¹ Ibid

¹² John Ruskin. „Luč pamćenja.“ U: *Anatomija povijesnog spomenika*. prev. Marko Špikić (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006), 289.

¹³ Ibid, 293.

¹⁴ Tomislav Marasović. *Zaštita graditeljskog nasljeđa*, 57.

¹⁵ Ibid

Razmišljanja i problemi vezani uz zaštitu spomenika o kojima se raspravljalo u romantizmu, nastavili su biti u središtu zbivanja i u sljedećem razdoblju, razdoblju biološke zaštite. Ponovno su prisutna razmišljanja o restauraciji i konzervaciji, no ipak, te dvije struje razmišljanja nisu više međusobno toliko isključiva.¹⁶

4. Rekonstrukcija u pisanim dokumentima 20. stoljeća

Kako bismo mogli razumjeti pojam rekonstrukcije u današnjem kontekstu te što ona sa sobom donosi, važno je pogledati neke od bitnih dokumenata 20. stoljeća vezanih za konzervaciju i zaštitu kulturne baštine.

Atenska povelja o restauriranju povijesnih spomenika iz 1931. godine prvi je dokument vidljivog međunarodnog povezivanja procesa zaštite kulturne baštine. U povelji se navode uputstva za zaštitu spomenika, a rekonstrukciju se spominje tako što se navodi kako se ponovna uspostava izvodi samo uz potpuno pouzdano poznavanje izvornoga stanja.¹⁷ Dopušta se uporaba modernih materijala uz strogu upotrebu znanstvenih istraživanja i nalaza; živim spomenicima treba se dati uporabu sličnu izvornoj te se osuđuje stilsko jedinstvo (svaki element s povijesnom i/ili umjetničkom vrijednošću jednako je značajan; nijedno razdoblje nije vrijednije od drugoga).¹⁸

Mletačka povelja, donesena u Veneciji 1964. godine, nastavlja se na osnovne ideje iznesene u Atenskoj povelji. Spomenik je neodvojiv od svoje povijesne vrijednosti, kao i od svoje sredine, te je glavni cilj konzervatorske djelatnosti sačuvati obje stavke.¹⁹ Rekonstrukcija je nešto za čime se poseže u iznimnim situacijama, a pri rekonstruiranju nema mjesta za ikakva nagađanja ili djelovanja koja nisu utemeljena na čvrstim povijesnim i znanstvenim zapisima.²⁰ Također, svaki stil jednako je vrijedan (ponovna osuda stilskog jedinstva), a ukoliko obnovu nije moguće izvršiti tradicionalnim materijalima i tehnikama, dopuštena je uporaba suvremenih

¹⁶ Ibid

¹⁷ *Atenska povelja*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> (pregledano 2.7.2017.)

¹⁸ Ibid

¹⁹ *Mletačka povelja*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (pregledano 2.7.2017.)

²⁰ Ibid

materijala i tehnika, uz jasno raspoznavanje eventualnih suvremenih dodataka (izbjegavanje krivotvorenja!²¹).²²

Jedan od značajnijih dokumenata vezanih uz stavove o rekonstrukciji nepokretne baštine, svakako je Drezdenska deklaracija nastala 1982. godine. Dresden, kao grad koji je pretrpio iznimna ratna uništenja, jedan je od bolje znanih primjera gdje je potreba za rekonstrukcijom nepokretne baštine jednostavno bila prevelika. U Drezdenskoj deklaraciji se kao glavni motiv rekonstrukcije navodi "duhovna vrijednost spomenika i želja za njihovim intelektualnim i političkim priznanjem"²³ Iako rekonstrukcija građevina nije prvi odabir kada se radi o obnovi, razumije se potreba za njome koja se nameće u iznimnim situacijama stradanja građevine i/ili spomenika od izuzetne važnosti te se ponovno naglašava detaljno proučavanje povijesnih i znanstvenih izvora, korištenje tradicionalnih metoda u graditeljstvu što je više moguće kao i jasno označivanje gdje se radi o suvremenim dodacima i/ili preinakama.²⁴ Deklaracija naglašava i važnost uloge koju imaju vlast (i lokalna i državna), kao i sama zajednica gdje se vrši rekonstrukcija, što nam daje uvid u kompleksnost i slojevitost koja obavlja svaku rekonstrukciju.²⁵

Dokument iz Nare, nastao 1994. godine, prije svega raspravlja o pojmu autentičnosti kulturne baštine te je upravo zbog toga zanimljiv u kontekstu rekonstrukcije nepokretne baštine. Autentičnost nekog spomenika ponajviše ovisi o povijesnim izvorima i drugim izvorima znanja o tom spomeniku te i njihovoj vjerodostojnosti, što podrazumijeva usku suradnju i kritičku analizu tih izvora koju trebaju vršiti kompetentni stručnjaci mnogih disciplina.²⁶ Čimbenici koji mogu utjecati na poimanje i sud o vjerodostojnosti određene građevine ili spomenika nepokretne kulturne baštine su oblik i oblikovanje, građa i bit, uporaba i namjena, tradicija i tehnika, lokacija i ambijent, duh i osjećaj, kao i drugi unutarnji i vanjski čimbenici, a oni se uvijek moraju

²¹ op.a. bit će kasnije rasprave vezane upravo uz ovu stavku

²² *Mletačka povelja*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (pregledano 2.7.2017.)

²³ *Drezdenska deklaracija*, str. 1. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1982%20Drezdenska%20deklaracija.pdf> (pregledano 2.7.2017.)

²⁴ *Drezdenska deklaracija*, str.2

²⁵ Ibid

²⁶ Dokument iz Nare. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1994%20Dokument%20iz%20Nare.pdf> (pregledano 2.7.2017.)

utvrđivati ovisno o okolnostima određene građevine i/ili spomenika (svaki slučaj je poseban te ne postoje univerzalna pravila koja se primjenjuju na sve).²⁷

Ono što možemo zaključiti iz ovih dokumenata jest to da rekonstrukcija nekako stoji po strani, definitivno dolazi iza konzervacijskih zahvata koji su svakako prvi izbor bilokoga tko se bavi zaštitom nepokretne baštine. Rekonstruiranje zalazi u jednu sivu zonu što se tiče autentičnosti i istinitosti te izaziva podosta polemike, o kojoj će biti riječi u nadolazećim stranicama. Ipak, u pojedinim slučajevima, rekonstrukcija je nešto neizbježno i prijeko potrebno.

5. Primjeri rekonstrukcije nepokretne baštine

Najbolji način da se prezentiraju problemi koje donosi rekonstrukcija jest da se osvrnemo na neke primjere. Ovdje ćemo spomenuti primjere rekonstrukcije iz Njemačke, točnije rodnu kuću Goethea u Frankfurtu, Frauenkirche u Dresdenu, Stadtschloss i Gedächtniskirche u Berlinu te Alte Pinakothek u Münchenu. Primjeri će poslužiti za bolje razumijevanje polemika koje svaka rekonstrukcija izaziva, a također će biti i uvod u teoretiziranje o autentičnosti, originalima i kopijama, simulakrima i fetišizaciji povijesnosti. Pregledom ovih primjera možemo primijetiti kako rekonstrukcija nastaje pri velikoj traumi, bilo da bi se vratio djelić povijesti, bilo da se vrati nekadašnji duh ambijenta. Problem je u tome što je sve to neopipljivo i nemoguće za posjedovati, a bez protoka vremena se nešto takvo ne može vratiti. Traumatični događaji bombardiranja i požara vrlo nasilno utječu na svakoga te je razumljivo kako mnogi zagovaraju rekonstrukciju pod svaku cijenu.

²⁷ Dokument iz Nare.

5.1. Goetheova rodna kuća, Frankfurt

Prvi primjer rekonstrukcije koji ćemo spomenuti jest Goetheova kuća u Frankfurtu. Jedan od najpoznatijih njemačkih književnika, Johann Wolfgang von Goethe, rodio se u ovoj kući 1749. godine, te u njoj živio do 1765. godine kada je otišao na studij u Leipzig.²⁸ Kuću je 1863. godine kupio geolog Otto Volger te ju je restaurirao i vratio u stanje u kojem je bila dok je obitelj Goethe još u njoj živjela, sačuvavši i sav namještaj u kući.²⁹ Goetheova kuća, prepoznata kao spomenik vezan uz jednu od najpoznatijih njemačkih ličnosti, nažalost je bila u potpunosti uništena u bombardiranju Frankfurta 22. svibnja 1944. godine.³⁰ Kao jedan od prvih primjera poslijeratne rekonstrukcije, Goetheovu rodnu kuću krenulo se obnavljati već 1947. godine, a 1951. bila je spremna da ponovno bude otvorena za posjetitelje.³¹ Naravno, rušenje ove građevine (kao i ostala ratna razaranja) prikazivano je u tadašnjim medijima kao "teroristički napad", napad na njemački duh, kulturu i povijest.³²

Kako to biva, prije donošenja same odluke o tome koji postupci i zahvati će se primijeniti na ovoj građevini, postojale su dvije oprečne strane. Ernst Beutler, tadašnji predsjedatelj Slobodne njemačke biskupije³³ zagovarao je faksimilnu rekonstrukciju Goetheove kuće, dok su mnogi moderni arhitekti i teolog Walter Dirks bili protiv ikakve obnove.³⁴ Dirks je tvrdio kako "*treba imati hrabrosti za reći zbogom*"³⁵ te kako je izgradnja faksimila "ubojica istine" jer se gradi nova tvorevina u kojoj Goethe nikada nije živio.³⁶ Beutler je ipak nadglasao protivnike uvjerivši, ne samo arhitekta, već i krugove pjesnika, akademika i političara, osiguravši rekonstrukciju građevine. Pri toj rekonstrukciji, naglašavalo se kako to sigurno neće biti ista ona kuća u kojoj se Goethe rodio, već ponovno isticanje mjesta povijesne spomeničke vrijednosti gdje će se nalaziti originalni Goetheov namještaj koji se uspio sačuvati još prije bombardiranja.³⁷

Ovaj primjer uvodi nas u najveće probleme rekonstrukcije, a to je istinitost (autentičnost) rekonstruirane građevine i promišljanje o tome koliko će se dobiti i/ili izgubiti rekonstrukcijom.

²⁸ O Goetheovoj kući. <http://www.altfrankfurt.com/Goethe/Goethehaus/> (pregledano 15.7.2017.)

²⁹ Ibid

³⁰ Ernst Beutler. *Monatshefte für Deutschen Unterricht*. Vol. 37, No.7 (Wisconsin: 1945), 501

³¹ Ibid

³² Miles Glendinning. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation* (London: Routledge, 2013), 269.

³³ *Freies Deutsches Hochstift*

³⁴ Miles Glendinning. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation* (London: Routledge, 2013), 270.

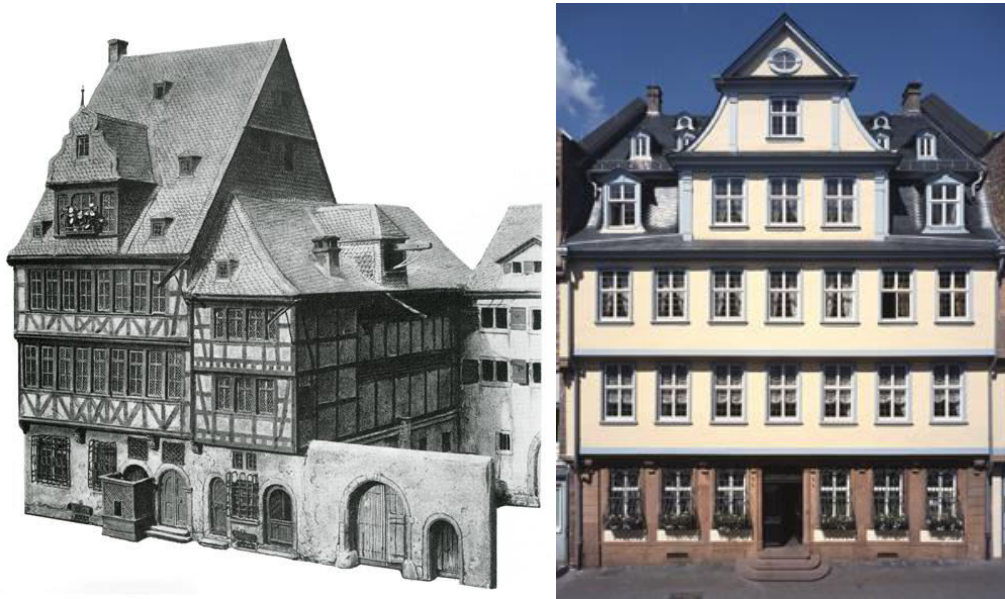
³⁵ Ibid

³⁶ Ibid, 271.

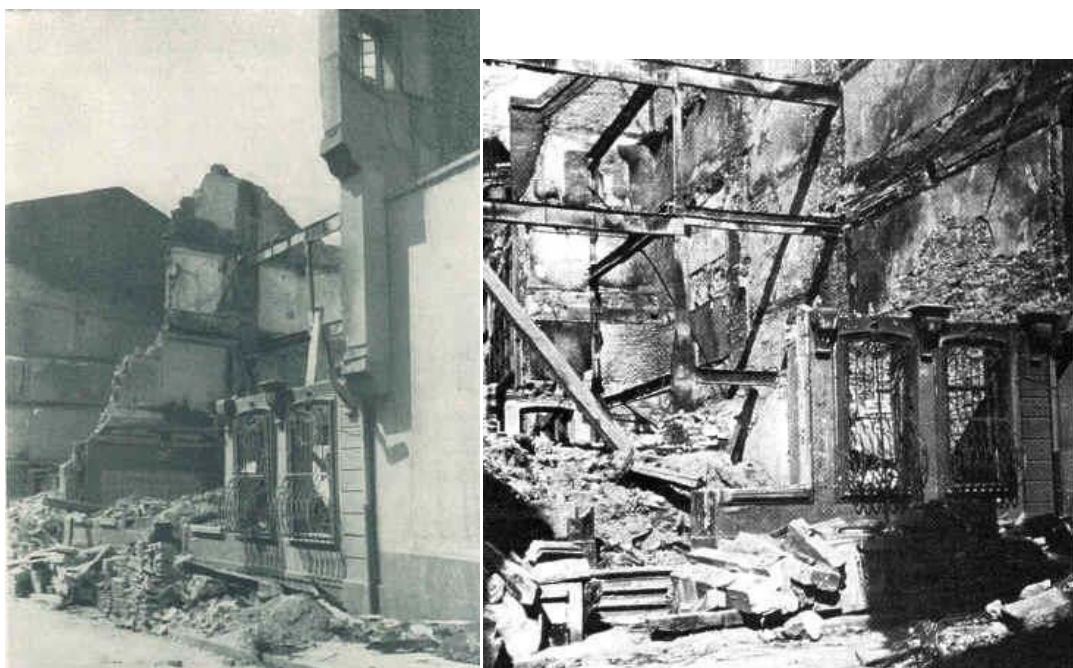
³⁷ Ibid

U ovome slučaju, odlučilo se u korist rekonstrukcije; važnost postojanja zgrade koja je na mjestu nekadašnje Goetheove kuće i koja liči na nju bila je važnija od autentičnosti same zgrade. Nije bilo važno što se radi o suvremenoj gradnji i materijalima, Goetheov duh je u namještaju koji se nalazi unutra te u rasporedu prostorija. Premda to nije više isti tavan, na tom mjestu Goethe je napisao *Patnje mladog Werthera*.³⁸ Sentimentalna i povijesna vrijednost pokazale su se važnijima od autentičnosti, kako to često biva s rekonstrukcijama. Iz priloženih fotografija prije i poslije rekonstrukcije, možemo vidjeti kako kuća ipak nije u potpunosti jednaka nekadašnjoj. Korištenjem suvremenih metoda gradnje, materijala i tehnologije, pokušalo se unaprijediti građevinu. Čini se kao da je vanjski izgled građevine ipak pojednostavljen (kao da se ipak htjelo pokazati da se ne radi o originalnoj Goetheovoj kući), no zato je unutrašnjost u potpunosti rekonstruirana po uzoru na nekadašnju građevinu. Smatram da je ova rekonstrukcija opravdana, Goethe je vrlo važna ličnost za Njemačku, čak i ako to nisu identične cigle i prozori kroz koje je Goethe gledao, mislim da je ipak bolje da postoji kakav-takav podsjetnik na mjesto njegova rođenja.

³⁸ Nicola Lambourne. *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War* (Edinburgh: Edinburgh University press, 2001), 185.

Slika 1 i 2: Goetheova rodna kuća prije Drugog svjetskog rata i kako izgleda danas

Slika 3 i 4: Goetheova kuća nakon bombardiranja Frankfurta 1945. godine

5.2. Frauenkirche u Dresdenu

Jedan od kontroverznijih primjera rekonstrukcije nepokretne baštine zasigurno je crkva Naše Gospe (Kirche Unserer Lieben Frau) u Dresdenu. Izvorno izgrađena u 18. stoljeću, ova protestantska crkva gotovo je u potpunosti srušljena sa zemljom u bombardiranju Dresdena 1945. godine.³⁹ Premda su na toj lokaciji crkve posvećene Majci Božjoj postojale još od 11. stoljeća, ova barokna crkva dovršena je prema nacrtima drezdenskog arhitekta Georga Bähra 1743. godine.⁴⁰ Crkva je bila poznata po svojoj zvonolikoj kupoli koja je pokazala izuzetnu stabilnost (i zbog koje su mnogi Dresden uspoređivali s Firencom), a želja njezinog arhitekta je bila postići izgled kao da je cijela isklesana od jednog komada kamena.⁴¹

Građevina je nakon bombardiranja pretrpjela izuzetno veliku štetu; kupola se urušila, kao i većina zidova, ali želja za rekonstrukcijom crkve kod vrlo velikog broja stanovnika Dresdena bila je prisutna od samog početka. Želja im se ispunila 1992. godine kada je gradsko vijeće donijelo odluku o rekonstruiranju crkve.⁴² Veliku ulogu pri započinjanju projekta rekonstrukcije crkve imali su građani Dresdena koji su 1990. godine pozivom na obnovu crkve nakon 45. obljetnice njenog rušenja uspjeli skupiti pozamašan broj donatora te tako pripomoći ostvarenju obnove.⁴³ Zanimljivost vezana uz obnovu ove građevine jest to da je iskorištena pozamašna količina izvornog materijala nekadašnje crkve – staro kamenje umetnuto je u novu crkvu te je jasno vidljiva razlika novog i starog materijala (staro kamenje je tamnije boje zbog izloženosti vatri) – a finalni dojam jest taj da crkva podsjeća na kojekakvu slagalicu.⁴⁴ Problem u tim starim kamenim blokovima jest taj da je većina kamenja bila iz zidova, običnog oblika kvadra te se nije sa sigurnošću moglo točno ustvrditi koji kamen bi trebao ići na koje mjesto u zidovima nove crkve.⁴⁵ Na kraju je kamenje nasumično umetnuto u nove zidove kako bi se odao dojam njihovog namjernog postavljanja na to mjesto.⁴⁶

Dresden je jedan specifičan slučaj jer rijetko koji grad je pretrpio toliku štetu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Mnogima je Dresden primjer nedužne kolateralne žrtve rata, a želja za

³⁹ David Irving. *Apocalypse 1945: The Destruction of Dresden* (London: Parforce UK Ltd., 1995;2005), 206.

⁴⁰ *Povijest drezdenske crkve Naše Gospe*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/history/> (pregledano 20.08.2017.)

⁴¹ Ibid

⁴² *Rekonstrukcija drezdenske crkve Naše Gospe*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/reconstruction/> (pregledano 20.08.2017.)

⁴³ *Rekonstrukcija drezdenske crkve Naše Gospe - Apel iz Dresdena*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/reconstruction/appeal-from-dresden/> (pregledano 20.08.2017.)

⁴⁴ Mark Jarzombek. „Disguised Visibilities.“ U: *Memory and Architecture*. (Albuquerque: UNM Press, 2004), 56.

⁴⁵ Ibid

⁴⁶ Ibid

njegovom rekonstrukcijom je, na neki način, pokušaj brisanja gubitka i nesreće, poništavanje tragične povijesti.⁴⁷ Nakon Drugog svjetskog rata, Njemačka je tražila načine da vrati vjeru svojih građana u njemačko zajedništvo, izdržljivost i neumornost, a upravo je rekonstrukcija stradalih građevina i obnova spomenika, prema mnogima, bila jedan od najboljih načina za to i postići.

Iz fotografija crkve možemo vidjeti kako je iskorišten uistinu malen dio izvornog materijala. Glavni pokretač rasprava vezanih uz ovu građevinu ponovno je upravo vjerodostojnost i autentičnost. Je li gradnja nove crkve na mjestu stare uistinu brisanje prošlosti? Bi li bilo bolje ostaviti ruine stare crkve kao memorijalni spomenik, podsjetnik na sve što su Dresden i njegovi žitelji proživjeli? Kako ovoj novoj građevini pripisati duh prijašnje crkve, stare stotinama godina? Na ova pitanja, dakako, nema jednoznačnog odgovora i teško da će se svi oko njih složiti.

⁴⁷ Jason James. „Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden“. U: *Ethos*, Vol. 34. Br. 2 (Arlington: Wiley; American Anthropological Association, 2006), 244.

Slika 5 i 6: Frauenkirche prije Drugog svjetskog rata i kako izgleda danas

Slika 7: Frauenkirche nakon bombardiranja Dresdena 1945. godine

5.3. Stadtschloss u Berlinu

Na ovoj lokaciji nalazile su se dvije različite građevine, Berlinska Gradska palača (nekoć palača obitelji Hohenzollern) te Palača Republike. Danas se gradi građevina po uzoru na Gradsku palaču te nam je to vrlo zanimljiv primjer rekonstrukcije nepokretne baštine. Palača u izgradnji (čije će novo ime biti Humboldtforum) trebala bi biti dovršena do kraja 2019. godine, a ove i protekle godine, na dan otvorenih vrata, javnost je dobila priliku pogledati kako napreduje izgradnja tog novog kompleksa.⁴⁸

Mnoge usijane debate vodile su se oko ove građevine koja je izvorno bila palača pruskih kraljeva (podigla ju je dinastija Hohenzollern još davne 1443. godine), a kasnije i njemačkih careva.⁴⁹ Doživjela je mnoge modifikacije i izmjene; neko vrijeme je bila i vojna utvrda, no s kraljem Friedrichom I. postala je središte Berlina.⁵⁰ Prepoznatljiva po svojoj kupoli podignutoj 1845. godine, koju je projektirao arhitekt Friedrich Arthur Stüler prema nacrtima Karla Friedricha Schinkela, palača je svojim baroknim stilom odisala uzvišenošću i impozantno ukrašavala vizuru Berlina.⁵¹ Krajem 19. stoljeća, Reichstag dobiva na važnosti, dok Stadtschloss sve više pada u drugi plan, a početkom 20. stoljeća dijelovi palače pretvoreni su u muzej.⁵²

Palača je bombardirana u dva navrata u veljači 1945. godine te je pretrpjela poveliku štetu, uz ipak, dobro očuvanu strukturnu stabilnost i s velikim dijelom unutarnje dekoracije.⁵³ Budući da je istok Berlina pao pod sovjetsku vlast, Rusi su smatrali kako je palača samo jedan nevažan podsjetnik na pruski militarizam te su je iskoristili kao dio scenografije za film *Borba za Berlin* gdje su koristili pravu municiju na zidovima građevine, uništivši je dodatno.⁵⁴

Godine 1950., tadašnji novi tajnik Centralnog komiteta njemačke Socijalističke stranke, Walter Ulbricht, objavio je kako se palača neće obnavljati, već će se srušiti.⁵⁵ Četrnaest godina kasnije, DDR tamo podiže zgradu Gradskog vijeća (Staatsrat), a 1976. godine tu građevinu zamijenila je

⁴⁸ Fernsehrfunk Berlin. *Das Berliner Stadtschloss 2017*, 26.06.2017.

<https://www.youtube.com/watch?v=HU1Fulphn4w> (pregledano 1.09.2017)

⁴⁹ Renate Petras. *Das Schloss in Berlin: Von der Revolution 1918 bis zur Vernichtung 1950*. (Berlin: Verlag für Bauwesen, 1991), 26.

⁵⁰ Ibid

⁵¹ Ibid, 29.

⁵² Ibid, 38.

⁵³ Ibid, 67.

⁵⁴ Ibid, 110.

⁵⁵ Ibid, 119.

nova, modernistička zgrada koja je dobila ime Palača Republike (Palast der Republik), što je bio svojevrsni simbolički raskid veza palače uz monarhe i careve.⁵⁶

Nakon ujedinjenja Njemačke, otkrilo se kako je palača prepuna azbesta te je 1990. godine zatvorena za javnost kako bi se dekontaminirala.⁵⁷ Odstranjivanje azbesta palaču je praktički pretvorilo u ljušturu; uklonjeno je skoro sve osim aluminijskog pročelja i betonske nosive konstrukcije, a 2006. godine donesena je odluka o rušenju trenutne palače kako bi se na njenom mjestu izgradila nova građevina što sličnija nekadašnjoj baroknoj.⁵⁸

Na međunarodnom natječaju 2008. godine izabran je projekt talijanskog arhitekta Franca Stelle, a gradnja je započeta tek u lipnju 2013. godine.⁵⁹ Nacrt Humboldtforum nalaže rekonstrukciju nekadašnje barokne građevine s tri strane (uključujući i barokne dekorativne elemente na fasadama) uz potpuno modernističku fasadu bez ikakvih profilacija koja gleda na rijeku Spree.⁶⁰ Humboldtforum će biti dom Etnografskog muzeja i Muzeja za azijsku umjetnost, kao i mjesto mnogih drugih sadržaja, poput kafića, restorana, dućana i izložbenih prostora.⁶¹

Mnogi na rekonstrukciju palače gledaju kao i na rekonstrukciju crkve u Dresdenu; tu je najjača potreba za brisanjem negativne prošlosti i izlječenjem rana koje su nastale u ratu. Drugi, pak, smatraju kako je rekonstrukcija laž koja pokušava fabricirati prošlost i pobuditi prijetvorne reakcije u ljudima koji se niti ne sjećaju prvobitne Palače.⁶² Budući da je izvorna palača u potpunosti „izbrisana“, ova građevina uistinu je kopija koja nema fizičkih poveznica uz original, to jest, u potpunosti je korišten samo novi materijal. Je li to ona ista palača koja je priživjela stoljeća živopisne povijesti? Dakako da nije. Smatram da je u ovome slučaju rekonstrukcija izgleda palače (točnije, kopiranje dekoracija i profilacija na fasadama) nepotrebna. Nekako se čini lažnijim no ikad graditi novu zgradu koja izvana izgleda poput barokne građevine, dok je iznutra suvremena.

⁵⁶ *Kratka arhitektonska povijest Berlinske palače.* <http://berliner-schloss.de/en/palace-history/short-architectural-history/> (pregledano 1.09.2017.)

⁵⁷ Ibid

⁵⁸ Ibid

⁵⁹ Ibid

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid

Slika 8: Stadtschloss 1920ih

Slika 9: Palast der Republik 1977. godine

Slika 10: Humboldtforum u izgradnji danas, pogled s istočne strane

5.4. Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche u Berlinu

Jedan zanimljiv primjer uklapanja ostataka stare građevine, rekonstruiranja i dodavanja novoga jest memorijalna crkva cara Wilhelma. Izvorno građena od 1891. do 1906. godine, ova protestantska crkva stradala je u zračnim napadima Saveznika u studenome 1943. godine, no nije bila u potpunosti uništena.⁶³ Premda je zvonik bio oštećen pri vrhu, temelji su mu bili stabilni, a sačuvani su i predvorje, krstionica i oltar.⁶⁴

Još 1947. godine odlučeno je kako će se obnoviti crkva, no rasprave oko načina obnove trajale su do sredine 50ih.⁶⁵ Arhitekt Egon Eiermann pobijedio je na natječaju za izgradnju nove crkve, no morao je napustiti svoju inicijalnu ideju izgradnje novog zvonika; reakcija javnosti na rušenje starog zvonika bila je previše burna.⁶⁶

Od milja nazvan „šuplji zub“ (hohler Zahn)⁶⁷, stari zvonik na kraju je sačuvan iako su oko njega izgrađeni novi objekti – nova crkva s predvorjem, kapela i novi zvonik – čineći tako zanimljivu kontrastnu situaciju gdje novo i staro zajedno egzistira u simbiotskoj zajednici. Nova crkva i toranj dobili su nadimak „ruž za usne i kutijica pudera“ (Lippenstift und Puderdose) zbog svojeg modernističkoga izgleda; građevine su izgrađene od cementa, čelika i stakla, prepune vitraja utopljenih u elaborirane rešetke koje u potpunosti ispunjavaju zidove.⁶⁸ Izuzetno je zanimljivo, ako ne pomalo i nadrealno vidjeti vidljivo oštećeni stari toranj kako stoji uz bok modernim građevinama. Čini mi se kako je to izvrstan primjer najave postmodernizma koji ne preže pred spajanjem tradicije i suvremenoga u pastiš gdje je sve moguće.

⁶³ Erwin Gerlach. *Berlin, Kaiser Wilhelm Memorial Church*. prev. Katherine Vanovitch (Berlin: Schnell & Steiner, 2006.), 18.

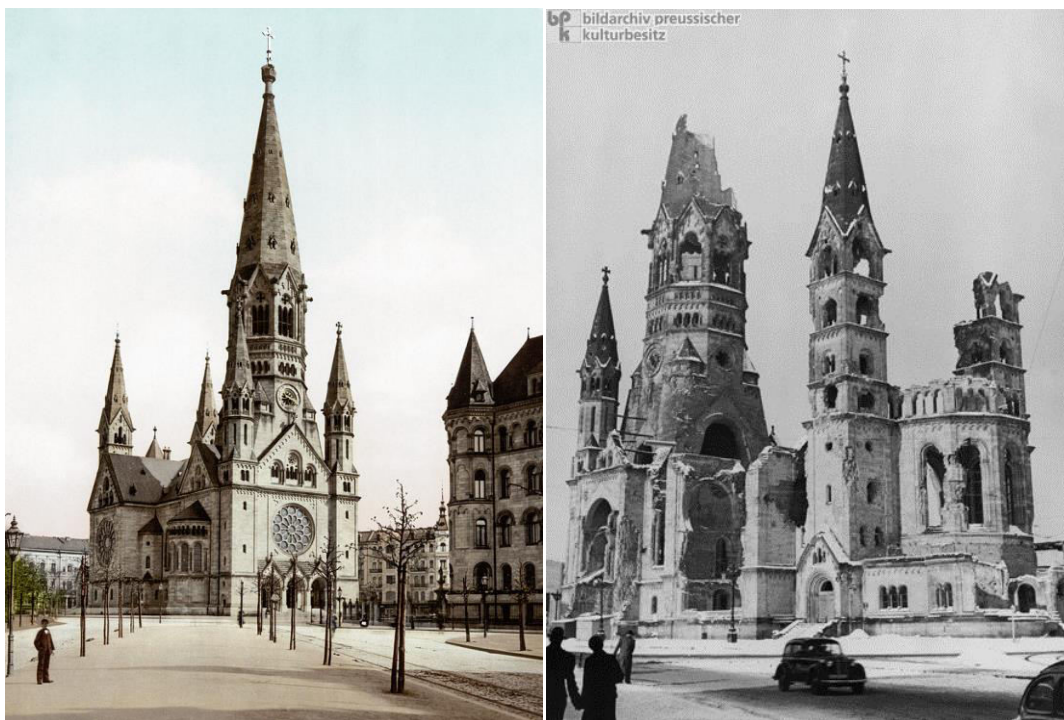
⁶⁴ Ibid, 23.

⁶⁵ Ibid

⁶⁶ Michael S. Falser. „Trauerarbeit an Ruinen – Kategorien des Wiederaufbaus nach 1945“ U: *Rekonstruktion in Deutschland: Positionen zu einem umstritten Thema*. (Basel: Birkhäuser, 2009), 71.

⁶⁷ Ibid

⁶⁸ Erwin Gerlach. *Berlin, Kaiser Wilhelm Memorial Church*, 5.

Slika 11 i 12 : Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche oko 1900. godine i nakon bombardiranja 1943. godine

Slika 13: Gedächtniskirche danas

5. 5. Alte Pinakothek u Münchenu

Naredbom kralja Ludwiga I., kraljevski arhitekt Leo von Klenze projektira novu zgradu koja je trebala služiti za čuvanje i pokazivanje mnogih umjetnina iz kolekcije Wittelsbachovih.⁶⁹ Zgrada se gradila od 1826. do 1836. godine i bila je jedna od prvih zgrada izgrađenih isključivo za potrebe čuvanje umjetnina, ne iz potrebe pokazivanja prestiža kraljevske obitelji, a njen izgled ipak dostojanstveno pokazuje kako se u njoj nalaze iznimno vrijedne stvari.⁷⁰ Također, svojim je rasporedom prostorija, hodnika i prozora (pogotovo krovnih prozora) bila izuzetno napredna za svoje vrijeme, postavši svojedobno najvećim i najmodernijim muzejem na svijetu, te posluživši kao uzor novim galerijama u Rimu, St. Petersburgu, Bruxellesu i Kasselu.⁷¹

Godine 1943. i 1944. Pinakoteka je ozbiljno stradala u požarima, a i velik dio zidova oštetile su i eksplozije bomba bačene na München.⁷² Pitanje koje se postavljalo jest bilo, naravno, hoće li se obnoviti dosadašnja građevina ili će se sve srušiti i graditi iznova. Odluka je pala u korist obnove postojeće zgrade; glavni arhitekt zadužen za obnovu bio je Hans Döllgast, a obnovljena Pinakoteka otvorena je za javnost 1957. godine.⁷³

Pri rekonstrukciji vanjskih zidova zgrade nije se ulazilo u kopiranje dekorativnih profilacija na fasadi, jasno je vidljiva razlika između staroga i novoga, a jednako tako se nije rekonstruiralo niti unutarnje dekoracije. Smatram da je to bila prava odluka jer je ova rekonstrukcija primjer gdje se u najvećoj mjeri zadržala autentičnost same građevine: originalni dijelovi su ostali onakvima kakvi su i bili, a novi dijelovi jasno su se razlikovali i na vrlo ukusan i moderan način dali do znanja kako njihova uloga nije stati uz bok originalu (ili pak nadmašiti ga), već nadopuniti ga i pokušati vratiti izgubljeni dojam narušene cjeline. Preuređenje unutrašnjosti također smatram pravom odlukom: minuciozno repliciranje nekadašnjih prostorija nije u skladu s mnogim modernim potrebama muzeja i galerija, a uz to, budući da su prostorije toliko stradale, sva dekoracija bila bi na neki način izvještačena i lažna.

⁶⁹ Kurt Martin. „Reconstruction of the Alte Pinakothek in Munich.“ U: *Museum*, Vol. XIII, br. 2 (Lausanne: UNESCO, 1960), 113.

⁷⁰ Ibid

⁷¹ Ibid, 114.

⁷² Ibid

⁷³ Ibid

Slika 14: ručno obojena fotografija Pinakoteke oko 1900. godine

Slika 15: Pinakoteka danas

Slika 16: Pinakoteka nakon bombardiranja Münchena 1944. godine

6. Integritet, autentičnost, objektivnost i rekonstrukcija – što mi to zapravo gledamo?

Arhitektura je, baš kao i svaki drugi oblik umjetnosti, u suštini, kombinacija simbola i značenja kojima se prenosi određena poruka, ona komunicira s promatračima, a značenja koja prenosi nerijetko ovise od osobe do osobe. Kada pogledamo određenu građevinu kao zasebni entitet, objekt konzervacije – objekt koji se rekonstruira - dolazimo do zaključka kako ta poruka koju prenosi, i značenje koje ima, za svoje promatrače nisu nešto rigidno i statično. Kao što se generacije korisnika određene arhitekture izmjenjuju, tako se izmjenjuje i njihov doživljaj određene građevine. Prema španjolskom profesoru konzervacije Salvadoru Muñoz Viñasu objekti konzervacije imaju sociološka i sentimentalna značenja (znanstvena, impersonalna i osobna) koja se mijenjaju i razlikuju s vremenom, no konstantno su prisutna, neodvojiva od svojih objekata.⁷⁴ Uz to, arhitektura ima ulogu u životu društva: ljudi grade građevine kako bi ih koristili, u njima živjeli, radili, boravili. Arhitektura ima iznimno značajan utilitarnu zadaću te se njoj ne može pristupiti kao na primjer slikarstvu ili skulpturi.

Bitna stvar na koju se valja osvrnuti kada se govori o prijenosu značenja te razumijevanja istih, jest, kontekst. Gedächtniskirche nam može biti primjer gdje je rekonstrukcija cjelovito promijenila kontekst u koji je građevina unesena kada je inicijalno bila sagrađena. Kao crkva s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće, ona je ulazila u svoje okruženje i kontekst na jedan način koji se danas niti ne može više evocirati. Danas je to moderna građevina od čelika i stakla pored koje se nalazi jedan ostatak, jedna ljuštura prijašnjeg vremena i konteksta. Svejedno, uvijek treba imati na umu kako su značenja koja pridajemo određenom djelu ili objektu ovisna o ljudima koji se vežu uz njega, nisu fiksna niti univerzalna.

⁷⁴ Salvador Muñoz Viñas. *Contemporary Theory of Conservation*. (Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2005.), 28.

6.1. Integritet

„Po nekoj općoj definiciji, 'integritet' je nepodijeljeno ili nerazdvojeno stanje, materijalna cjelovitost, ukupnost, potpunost.“⁷⁵ – Jukka Jokilehto

Nešto iznimno važno u cijeloj ovoj našoj priči za rekonstrukciju nepokretne baštine jesu autentičnost i integritet. Prvo ćemo se dotaknuti integriteta. Kanadska konzervatorica Miriam Clavir stavlja naglasak na integritet objekta koji se proučava, podijelivši ga na fizički, estetski i povijesni⁷⁶, dok već spomenuti Muñoz Viñas razlučuje četiri bitne komponente integriteta: materijal objekta, vidljive (estetske) značajke, izvornu namjeru umjetnika te izvornu funkciju.⁷⁷ Dakle, integritet određene građevine značio bi njenu cjelovitost, potpunost postojanja kakvu je zamišljeno da ima još od prvih nacрта. Uzimajući obje podjele u obzir, može se naslutiti gdje se pojavljuju problemi kod rekonstrukcije nepokretne baštine. Bilo da se naglašavaju materijal građevine i njezina povijesna vrijednost (kao što, na primjer, to Ruskin smatra najbitnijim) bilo da se naglašava namjera izvornog arhitekta i estetska funkcija građevine (kao što to zagovara Viollet-Le-Duc) vidimo da je pri rekonstrukciji gotovo nemoguće doći do idealnog rješenja koje bi zadovoljilo svaku od značajki. Ako bismo stavili primat izvornom materijalu od kojeg je građevina napravljena i njezina povijesna vrijednost, rekonstrukcija koja uvodi novi materijal jest nešto puno manje vrijedno, jedna obična kopija originala koja nema njegovu istinitost niti izvorno značenje. Ako pak gledamo da je namjera izvornog arhitekta najbitnija, kao i estetska vrijednost građevine, onda rekonstruirane građevine uvijek moraju zadržati izvornu funkciju i izgled koji je primarno zamišljen, što u današnje vrijeme često ne bi imalo smisla. Dakle, građevine same po sebi imaju višestruka značenja i uloge koje se ne mogu izdvojiti, no isto tako, (a posebice pri rekonstruiranju) ne može svaka biti jednako istaknuta.

Muñoz Viñas u svome djelu *Contemporary Theory of Conservation* navodi kako je glavna uloga konzervacije održati ili ponovno jasno prezentirati pravu prirodu ili integritet objekta konzervacije⁷⁸ što protivnicima rekonstrukcije znači kako ona nije održiv vid konzervacije. To se može protumačiti tako da, rekonstrukcijom nepokretne baštine zapravo se održava integritet „lažne“ građevine, dok se integritet istinske građevine (ukoliko je u potpunosti uništena) gubi. Ukoliko originali nestaju, a na njihova mjesta dolaze samo kopije, onda dolazimo

⁷⁵ Moj prijevod; Jukka Jokilehto. *History of Architectural Conservation*. (New York: Routledge, 1999; 2011), 298.

⁷⁶ Miriam Clavir. *Preserving What is Valued: Museums, Conservation and First Nations*. (Vancouver, Toronto: UBC Press, 2002), 138.

⁷⁷ Salvador Muñoz Viñas. *Contemporary Theory of Conservation*., 66.

⁷⁸ Ibid, 65.

u sferu postmodernističkog razmišljanja Jeana Baudrillarda koji tvrdi kako mi više ne obitavamo u stvarnome svijetu, u realnosti, već u hiper-realnosti, svijetu baziranom na slikama, kopijama originala, simulakrumu.⁷⁹ Tada naše rekonstruirane građevine nemaju nikakvo istinsko intrinzično značenje same po sebi, već samo naše hiper-realno koje im mi dajemo ili ne dajemo. Naravno, takva premisa možda na prvu zvuči pomalo tmurno, no zapravo, sve oko nas ima značenje jedino zato što ga mi dajemo; novac, na primjer, ne bi imao takvu ulogu u našem svijetu da mu je mi nismo zadali. No razmišljanje na način da rekonstruiranjem građevine mi zapravo gledamo u nešto što ne bi trebalo postojati jest zanimljivo, no ipak, građevina je fizički objekt koji postoji, što nas dovodi do sljedeće stavke: autentičnosti.

6.2. Autentičnost

„Autentičnost se najbolje može opisati kao atmosfera inicijalno utkana u građevinu; određena vrsta nepromjenjive karakteristike građevine...”⁸⁰ – Maire Mattinen

Autentičnost ili istinitost često je nešto što izaziva brojne polemike kada se govori o rekonstrukciji nepokretne baštine. Tijekom stoljeća, konzervacija građevina služila je upravo za „pojačavanje“ njene istinitosti (*truth enforcement*), konzervacijom se željelo otkriti i sačuvati pravu prirodu i stanje određenog objekta ili vratiti objekt u prvobitno, autentično stanje koje se možda, protokom vremena, oskvrnulo.⁸¹ Kada razmišljamo na taj način, da konzervacija tek otkriva autentičnost neke građevine, to znači da građevina do samog čina konzervacije nije postojala u autentičnom stanju. Je li to uopće moguće? Muñoz Viñas tvrdi kako nije: objekti ne mogu egzistirati u „lažnome“ stanju jer, čim nešto postoji, ono je realno.⁸² Primjer kojim se poslužio možda nije direktno vezan za nepokretnu baštinu, no ukazuje na zanimljivu ideju: krivotvorena slika je stvarna, autentična jer postoji u našoj realnosti; značenje kojoj joj pridajemo nije isto kao što bi dali originalnoj slici, no ona je i dalje tu, njeno postojanje nije umanjeno.⁸³ Ono što se željelo pokazati tim primjerom jest to da je sam pojam autentičnosti dosta nezgodan za objasniti te je zapravo puno sličniji pojmu estetske vrijednosti no što se na prvu može činiti. Muñoz Viñas također navodi kako u današnje vrijeme ta potreba za

⁷⁹ Jean Baudrillard. *Selected Writings*, ed. Mark Poster (Stanford: Stanford University Press, 1988), 166.

⁸⁰ Moj prijevod; Jukka Jokilehto. *History of Architectural Conservation*. (New York: Routledge, 1999; 2011), 298.

⁸¹ Salvador Muñoz Viñas. *Contemporary Theory of Conservation*, 91.

⁸² Ibid, 94.

⁸³ Ibid, 96.

autentičnim se smanjuje jer je postalo najbitnije da objekt o kojem se radi mora biti jasno čitljiv, razumljiv promatraču.⁸⁴ Oštećenja objekta ili kasnije preinake umanjuju izvorno značenje objekta, njegovu čitljivost i poruku koju prenosi, no tu je problem u tome što konzervatori biraju koji aspekt značenja objekta žele naglasiti, o čemu će biti još govora.

Smatram da je pojam autentičnosti drugačije prihvaćen kada se govori o arhitekturi nego o kakvom drugom umjetničkom djelu. Uzmimo ponovno primjer krivotvorene slike. Krivotvorenje je kriminalno djelo koje društvo osuđuje. Umjetnik koji se bavi krivotvorenjem tuđih djela nije cijenjen i njegov talent ne znači mnogo (ukoliko je dokazano da su njegova djela krivotvorina). No mogli bismo reći da je rekonstruiranje građevina svojevrsan oblik krivotvorenja – arhitekti, inženjeri i graditelji ponovno grade građevinu koju je inicijalno netko sasvim drugi zamislio i izgradio. Ta rekonstruirana zgrada je kopija, to jest, krivotvorina originalne zgrade. Mnogi ne gledaju na rekonstrukciju tako upravo zbog onih prije spomenutih čimbenika integriteta (povijesna, ambijentalna, društvena itd.), vrijednost egzistiranja građevine ponekad je cjenjenija od same autentičnosti, to jest, istinitosti. Ipak (prema Muñoz Viñasu), istinitost zgrade je uvijek tu, ne može je se osporiti: to je zgrada u koju ljudi mogu ući, koju ljudi mogu doživjeti, koristiti, boraviti u njoj. Je li to jedna te ista zgrada kao i prije pedeset godina, to je zapravo manje bitno kada se radi o čistoj utilitarnosti građevine.

⁸⁴ Salvador Muñoz Viñas. *Contemporary Theory of Conservation*, 96.

6.3. Objektivnost i rekonstrukcija

Dostići čistu i potpunu objektivnost je problem ne samo u rekonstrukciji nepokretne baštine već i u gotovo svakoj društvenoj znanosti. Kao što je rasprava o umjetničkoj vrijednosti određenog predmeta većinom svedena na dobro poznatu izjavu „ljepota je u oku promatrača“, upravo je takva situacija (većinom) i kada raspravljamo o potrebi rekonstrukcije nepokretne baštine te njenoj estetskoj i povijesnoj, kao i njenoj socijalnoj ulozi.

Već spomenuta važnost značenja koju određena građevina prenosi često proizlazi iz afiniteta pojedinca koji je zaslužan za konzervaciju i/ili rekonstrukciju te građevine. Možemo se ponovno osvrnuti na primjer berlinskog Stadschlossa; tu je netko odlučio (premda vjerojatno ne samo jedna osoba) kako će se rekonstruirati upravo barokna palača, a ne palača iz 1970ih godina. Donesen je svjestan izbor u kojem je prevladao, u suštini, nečiji subjektivan stav. Jednako tako, sami stavovi o rekonstrukciji nepokretne baštine, dakako, ovise o pojedincima. Muñoz Viñas tako tvrdi da ukus utječe na konzervaciju (a mi to možemo primijeniti i u našoj priči o rekonstrukciji) na tri načina: utječe na odabir određene građevine (neke građevine se rekonstruiraju prije, neke kasnije, neke nikada), na biranje značenja i poruke koju će (rekonstruirana) građevina prenositi promatračima te biranje načina na koji će se to značenje i izabrano stanje građevine prezentirati.⁸⁵ Od svog samog početka, rekonstrukcija je više subjektivna nego objektivna, prvenstveno zbog osobe koja provodi rekonstrukciju, da bi na kraju svaki promatrač imao svoje mišljenje o njoj. Netko će misliti kako je rekonstrukcija izvrsno izvedena i kako daje mnogo svom ambijentu i okolišu, dok će drugi biti nezadovoljni i smatrati kako se narušio izgled istih.

⁸⁵ Salvador Muñoz Viñas. *Contemporary Theory of Conservation*, 108.

7. Spomenički i narativni fetišizam

Američki kulturni antropolog Jason James u svojim znanstvenim radovima postavlja zanimljive teze gdje uspoređuje odnos koji njemačka nacija ima prema svojoj baštini, spomenicima, rekonstrukciji i povijesti. Za njega rekonstrukcija nekog spomenika ili važne povijesne građevine, zapravo je rekonstrukcija njemačkog identiteta kroz dramatičan performans oporavka.⁸⁶

Spomenički fetišizam objašnjava kao pojavu gdje se rekonstruira neki važan spomenik ili građevina koji zapravo predstavljaju spomenik cjelokupnoj baštini nekog naroda te služe kao svojevrsan poziv na zajedništvo.⁸⁷ To znači kako nacija svoj identitet pokušava obnoviti ili vratiti na prijašnje stanje putem rekonstruiranja svojih izgubljenih građevina i spomenika. Implicira se da je nekoć postojala cjelovita nacionalna tradicija koja se oštetila nestankom određenih spomenika, ali se može obnoviti – gleda se na kolektivni identitet kao na nešto što se može posjedovati i utjelovljeno je u fizičkome svijetu, u građevini.⁸⁸ Narativni fetišizam povezan je sa spomeničkim, a sačinjen je od toga da se stvaranjem raznih narativa pokušava ignorirati ili čak izbrisati traumu i gubitak koju je nacija doživjela, tako da nikad ni ne treba doći do zajedničkog oplakivanja nacije ili njenog zacjeljivanja.⁸⁹

Primjer na koji se James fokusira jest ranije spomenuta Frauenkirche u Dresdenu. Rekonstrukcija crkve za njega postala je simbol zatvaranja bolnog poglavlja u njemačkoj povijesti; svi su svjesni kako to nije ista crkva kao ona prije, no jednako tako vjeruju da je nova crkva njeno utjelovljenje.⁹⁰ Stvaranjem mreže narativa koje ne dopuštaju nošenje s traumom, simulira se stanje gdje se trauma nikada niti nije dogodila.⁹¹

Koliko god je zanimljivo promišljanje autora o njemačkom nacionalnom identitetu te kako je on povezan s rekonstrukcijom nepokretne baštine, nisam sigurna slažem li se u potpunosti s njim. Ne bih rekla da je rekonstrukcija određenih važnih građevina način na koji se, u ovom slučaju, trauma vezana za Drugi svjetski rat pokušava izbrisati ili poništiti. Stara crkva

⁸⁶ Jason James. „Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden“, 248.

⁸⁷ Ibid

⁸⁸ Ibid, 249.

⁸⁹ Ibid

⁹⁰ Ibid, 245.

⁹¹ Ibid, 250.

je srušena, toga su svi svjesni i to se ne može izbrisati niti zaboraviti. Nova crkva, tim više što su u nju ugrađeni dijelovi stare, predstavlja, po mome mišljenju, dobar način nošenja s traumom. Na prvi pogled bi se moglo učiniti kako je crkva samo kopija prethodne te nikada neće moći utjeloviti povijesnu vrijednost nekadašnje građevine, ali čini mi se da je ova građevina povijesna na drugi način te, možda se čak u budućnosti pokaže i bitnijom. Pokazuje želju za obnovom i nastavljanjem života, a ipak razumije da je povijest takva kakva jest i pokušala ju je (čak i doslovno) ugraditi u sebe.

Ponekad je tako nagli nestanak važne građevine jednostavno preveliki šok i ljudi jednostavno ne mogu zaboraviti na to. Jedini način nošenja s traumom i boli koju je prouzročio nestanak te građevine, jest pokušati sagraditi novu građevinu na njenom mjestu, no jednako tako i odati počast staroj. Mi danas možda vidimo novu građevinu koja izgleda barokno (a to nije), ali vidimo da su tu ipak dijelovi koji su stariji, koji su stradali, ali ih se uspjelo spasiti i, na neki način, izložiti kako bi ih svi vidjeli i mogli ih cijeniti.

Smatram da bi druga priča bila da se nisu iskoristili ti sačuvani dijelovi stare crkve. To bi onda više nalikovalo na Humboltforum koji je u potpunosti suvremena građevina koja se predstavlja kao barokna. Neupućeni posjetitelj će možda biti zavaran, možda će uistinu misliti kako se radi o staroj palači gdje su nekoć obitavali njemački carevi. Taj primjer mi se čini opasnijim od drezdenske Frauenkirche upravo zbog toga što se izbrisao dio povijesti (Palast der Republik), a poruka koju prenosi ova rekonstrukcija jest zapravo obmanjujuća i fiktivna: pokušava se reći kako je na tom mjestu oduvijek Stadschloss. Današnjom tehnologijom barokna čuda arhitekture mogu se postići vrlo lako (na primjer konstrukcija kupole) tako da graditi baroknu građevinu danas jednostavno nema istu težinu kao nekoć. Smatram da bi bolja odluka bila graditi nešto sasvim novo nego pokušati na ovako izvještačen način vratiti nešto čega odavno nema.

8. Društvo i rekonstrukcija

Kroz rad smo se više puta dotakli važnosti rekonstrukcije nepokretne baštine za društvo, no sada ćemo detaljnije pogledati utjecaj rekonstrukcije na društvo, ali i naciju, povijest i kolektivni identitet.

Svetlana Boym, ruska umjetnica i znanstvenica, u svom djelu *The Future of Nostalgia* razlikuje nostalgiju koja se vodi za restauriranjem i rekonstrukcijom izgubljenih spomenika te reflektivnu nostalgiju koja cijeni ruševine te ih želi zadržati u tom obliku kao podsjetnik i upozorenje budućim naraštajima.⁹² Na neki način nas ta priča vraća kod Viollet-Le-Duca i Ruskina, no smatram da tu ima istine. Svaka debata oko rekonstrukcije neke građevine gotovo uvijek se može svesti na pobornike i protivnike, što zapravo i zvuči kao da se radi o tim dvjema vrstama nostalgije koju ljudi osjećaju.

Spomenici i važne povijesne građevine imaju veliku i važnu ulogu u konstruiranju kolektivnog sjećanja i identiteta kod svake nacije. Može se reći kako su spomenici i građevine, na neki način, materijalizirana slika zajedničkog „ja“ određene skupine ljudi te su njihova veza između sadašnjosti i prošlosti.⁹³ Rekonstruiranjem stradalih spomenika pokušava se uspostaviti nekadašnja cijelost i inherentno zajedništvo te kohezija koju je određeni ambijent posjedovao. Rekonstrukcija uvijek mora biti u skladu s ambijentom jer duh prostora u kojem se gradi jest živ, on raste, mijenja se poput živoga bića. Svaka novogradnja (neovisno o tome je li rekonstrukcija ili ne) treba poštivati dotadašnju gradnju i prostor oko sebe. Uloga rekonstrukcije možda jest zacijeliti rane, premostiti praznine prouzročene gubitkom, no ona jednako tako mora biti kvalitetna, dobro izvedena i u duhu ambijenta baš kao i svaka druga građevina. Razlika je što rekonstruirane građevine nose više emocija sa sobom, od njih se više očekuje jer moraju stati uz bok prethodnoj građevini bez da ju zamijene na način da svi zaborave na nju.

Primjer koji mi se čini da je najbolje ispunio tu ulogu jest minhenska Alte Pinakothek. Mislim da je na vrlo ukusan način rekonstruirana fasada zgrade, nije se išlo u imitiranje starih dekoracija i profilacija već je na moderan, suptilan, čak i prigušen, način dano na znanje gdje su se nekada nalazile. Ambijent bi bio izuzetno narušen, štoviše, i nagrđen da su se ostaci stare pinakoteke srušili. Premošten je ponor gubitka i boli koja je nanescena tom dijelu grada, rane su

⁹² Svetlana Boyd. *The Future of Nostalgia*. (New York: Basic Books, 2001), 41.

⁹³ Jason James. „Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden“, 265.

zatvorene, ali, ožiljci na zgradi su vidljivi. Poput ljudskog duha, i arhitektura je dokazala kako je njena esencija neuništiva. Rekonstrukcija pretvara izvor boli, gubitka, traume, u novi izraz mučeništva, požrtvornosti i, na kraju svega, pobjede.

Ako pak na rekonstrukciju gledamo kao na samo jedan od zahvata koji služi za očuvanje baštine, tada ona postaje dijelom cjelovite priče o brizi o baštini, povijesnim vrijednostima, memoriji i identiteta. Arhitektura je jedan izuzetno važan faktor u formiranju svijesti, vrijednosti i samosvijesti svake nacije. Ukoliko se ne brine o njoj, ne može se reći da nacija brine o sebi. Rekonstrukcija ponekad zatreba poput rekonstrukcijske operacije na ljudskom tijelu. Naravno, bitno je da ju izvodi dobar liječnik.

Ekonomski aspekti rekonstrukcije također su vrlo bitni pri njenoj izvedbi. Važno je osigurati prave odgovorne ljude koji će se ponašati u skladu sa zakonima i provesti rekonstrukciju prema ranije dogovorenim planovima. Rekonstrukcija se tako i onako neće bi pokušati realizirati ukoliko nema dovoljno osiguranih sredstava i ako nije isplativo započeti s radovima. Problem nastaje u tome što se često dogode određeni financijski problemi koji nerijetko usporavaju ili zaustavljaju radove.

Politika također utječe na rekonstrukcijske zahvate. Ovisno o afinitetima ljudi na utjecajnim pozicijama, neke građevine se rekonstruiraju prije, neke kasnije, neke nikada, a neke na neadekvatne načine. Važno je da ti utjecajni ljudi budu okruženi pravim stručnjacima koji će im znati objasniti i prezentirati sve potrebne informacije kako bi mogli donijeti najbolje odluke vezane uz same rekonstrukcije nepokretne baštine.

9. Može li se bez rekonstrukcije?

Budući da smo se u ovome radu fokusirali na rekonstrukcije građevina razorenih u Njemačkoj nakon Drugog svjetskog rata, nakon toliko iznimno dramatičnog nestanka uistinu velike količine spomenika i povijesnih građevina, smatram kako se bez rekonstrukcije ponekad uistinu ne može. Do potrebe za rekonstrukcijom nepokretne baštine dolazi u ekstremnim situacijama naglih gubitaka i narušavanja gradskih tkiva, a to se događa ili zbog ratova ili zbog kakve prirodne katastrofe.

Rekonstrukcija je ponekad, poput zadnje slamčice spasa, nudi obećanje povratka u normalu te omogućenje nastavak normalnog života. Ona nije tu kako bi ignorirala gubitak i bol, ili kako bi se zaboravilo na tu okrutnu povijest, ona je jednostavno most koji koristi kolektivnoj svijesti nacije da ih premosti i spremno zakorači ka budućnosti. Kada se uzme u obzir rečeno, nadam se da će potreba za rekonstrukcijom biti manja u budućnosti jer se nadam da će biti manje ratova, razaranja, prirodnih katastrofa i slično.

Ipak, treba biti oprezan, izvršiti detaljna istraživanja i nikako se ne upuštati u bilokakva nagađanja. Treba znati ocijeniti granicu između poštivanja ambijenta, prijašnje građevine i ekspresije autora rekonstrukcije. Također, treba osluškivati potrebe ljudi koji su u kontaktu s građevinom i ne upuštati se u rekonstrukciju olako. Pojava koji se može dogoditi pri nekvalitetnoj ili nedovoljno promišljenoj rekonstrukciji nepokretne baštine jest takozvana „diznifikacija“. Finski arhitekt i konzervator Jukka Jokilehto smatra kako mnoge građevine (ali i neki gradovi) pretjeranim obnavljanjem i rekonstruiranjem počinju više nalikovati na Disney parkove i okruženje namijenjeno isključivo turistima, dok se neko dublje značenje i vrijednost sve više umanjuje.⁹⁴ Današnje društvo poprilično je fokusirano na izgled, bilo to izgled ljudi, bilo to na izgled objekata. To, naravno, nije pozitivno, jer se onda događaju slučajevi gdje se pridaje pažnja pogrešnim stvarima. Živimo u nesigurnom vremenu prepunom neprestano mijenjajuće tehnologije

⁹⁴ Jukka Jokilehto. *History of Architectural Conservation*, 304

10. Zaključak

U ovome radu definirali smo pojam rekonstrukcije nepokretne baštine, pregledali njen razvoj kroz povijest, kao i način na koji se na nju gledalo u dokumentima 20. stoljeća. Pogledali smo primjere rekonstruiranih građevina iz Njemačke koja ima veliki broj rekonstrukcija zbog stradanja u Drugome svjetskom ratu te pokušali razlučiti jesu li navedene građevine uspješno izvedene ili ne. Zatim smo raspravili koji su to čimbenici bitni pri valorizaciji integriteta rekonstrukcije, koliko je bitna autentičnost i objektivnost pri rekonstrukciji te što to točno pokreće ljude na rekonstruiranje nepokretne baštine. Nadalje smo, antropološkim pristupom, sagledali, ne samo slojevit ulogu koju ima rekonstrukcija građevina, već arhitektura uopće; koliko je bitna za društvo, kolektivnu svijest, identitet i povijest. Došavši do kraja ovoga rada, došli smo do zaključka kako je rekonstrukcija ponekad prijeko potrebna, ali joj se uvijek treba pristupati s velikom dozom opreza.

Naša je baština dio nas samih, treba s njom oprezno baratati i paziti je. Naša najvrjednija fizička poveznica s prošlošću upravo su naši spomenici i naše vrijedne građevine. Kroz njih se vraćamo u doba kada nas nije bilo, njih ostavljamo našim nasljednicima da se povežu i s nama i s našim prethodnicima. Ukoliko dopustimo sami sebi da se nešto dogodi našoj nepokretnoj baštini, tada je naša odgovornost ispraviti naše greške i propuste te se potruditi dalje nastaviti s pažnjom i poštovanjem prema njoj.

Duh vremena kao i duh raznih ambijenata mijenja se s ljudima koji su u njima. To utječe i na arhitekturu, ali i na naše doživljavanje iste. Nešto što je prije pedeset godina bilo vrhunsko ostvarenje, danas je rutinski rad. Novo vrijeme potrošne robe, kapitalizma, ispraznosti i konzumerizma utječe dakako i na arhitekturu. Rekonstruiranje davno izgubljenih spomenika i građevina iz pogrešnih pobuda i razloga baca negativno svjetlo na neke druge opravdane rekonstrukcije. Smatram kako rekonstrukcija nepokretne baštine ne treba nikako biti prvo rješenje u dijapazonu mogućnosti zaštite nepokretne baštine, ali je vrijedno sredstvo koje često vrlo lijepo opravda svoj cilj.

11. Literatura

1. Baudrillard, Jean. *Selected Writings*, ed. Mark Poster. Stanford: Stanford University Press, 1988. str. 166-184
2. Beutler, Ernst. *Monatshefte für Deutschen Unterricht*. Vol. 37, No.7. Wisconsin: 1945.
3. Bodegrajac, Željko. *Revitalizacija i rekonstrukcija historijske jezgre Zagreba*. Čakovec: Zrinski, 1987.
4. Boyd, Svetlana. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books, 2001.
5. Clavir, Miriam. *Preserving What is Valued: Museums, Conservation and First Nations*. Vancouver, Toronto: UBC Press, 2002.
6. Falser, Michael S. „Trauerarbeit an Ruinen – Kategorien des Wiederaufbaus nach 1945“ U: *Rekonstruktion in Deutschland: Positionen zu einem umstritten Thema*. Basel: Birkhäuser, 2009. str. 60-97
7. Gerlach, Erwin. *Berlin, Kaiser Wilhelm Memorial Church*. prev. Katherine Vanovitch. Berlin: Schnell & Steiner, 2006.
8. Glendinning, Miles. *The Conservation Movement: A History of Architectural Preservation*. London: Routledge, 2013.
9. Irving, David. *Apocalypse 1945: The Destruction of Dresden*. London: Parforce UK Ltd., 1995; 2005.
10. James, Jason. „Undoing Trauma: Reconstructing the Church of Our Lady in Dresden“. U: *Ethos*, Vol. 34. Br. 2. Arlington: Wiley; American Anthropological Association, 2006.
11. Jarzombek, Mark. „Disguised Visibilities.“ U: *Memory and Architecture*. Albuquerque: UNM Press, 2004.

12. Jokilehto, Jukka. *History of Architectural Conservation*. New York: Routledge, 1999; 2011.
13. Klaić, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi; tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1979.
14. Kurt, Martin. „Reconstruction of the Alte Pinakothek in Munich.“ U: *Museum*, Vol. XIII, br. 2. Lausanne: UNESCO, 1960.
15. Lambourne, Nicola. *War Damage in Western Europe: The Destruction of Historic Monuments During the Second World War*. Edinburgh: Edinburgh University press, 2001.
16. Marasović, Tomislav. *Zaštita graditeljskog nasljeđa*. Zagreb:Split: Društvo konzervatora Hrvatske; Filozofski fakultet u Zadru, 1983.
17. Muñoz Viñas, Salvador. *Contemporary Theory of Conservation*. Oxford: Elsevier Butterworth-Heinemann, 2005.
18. Petras, Renate. *Das Schloss in Berlin: Von der Revolution 1918 bis zur Vernichtung 1950*. Berlin: Verlag für Bauwesen, 1991.
19. Ruskin, John. „Luč pamćenja.“ U: *Anatomija povijesnog spomenika*. prev ;Marko Špikić. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006. str. 287-314
20. Viollet-Le-Duc, Eugène Emmanuel. *Restauriranje, U: Anatomija povijesnog spomenika*.prev.Marko Špikić. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006. str. 239-274

12. Internetski izvori

1. *Atenska povelja*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1931%20Atenska%20povelja.pdf> (pregledano 02.07.2017.)
2. *Dokument iz Nare*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1994%20Dokument%20iz%20Nare.pdf> (pregledano 02.07.2017.)
3. *Drezdenska deklaracija*, str. 1. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1982%20Drezdenska%20deklaracija.pdf> (pregledano 02.07.2017.)
4. Fernsehrfunk Berlin. *Das Berliner Stadtschloss 2017*, 26.06.2017. <https://www.youtube.com/watch?v=HU1Fulphn4w> (pregledano 01.09.2017)
5. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=52351> (pregledano 02.07.2017.)
6. *Kratka arhitektonska povijest Berlinske palače*. <http://berliner-schloss.de/en/palace-history/short-architectural-history/> (pregledano 01.09.2017.)
7. *Mletačka povelja*. <http://www.icomos-hrvatska.hr/documents/1964%20Venecijanska%20povelja.pdf> (pregledano 02.7.2017.)
8. *O Goetheovoj kući*. <http://www.altfrankfurt.com/Goethe/Goethehaus/> (pregledano 15.07.2017.)
9. *Povijest drezdenske crkve Naše Gospe*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/history/> (pregledano 20.08.2017.)
10. *Rekonstrukcija drezdenske crkve Naše Gospe*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/reconstruction/> (pregledano 20.08.2017.)
11. *Rekonstrukcija drezdenske crkve Naše Gospe - Apel iz Dresdena*. <http://www.frauenkirche-dresden.de/en/reconstruction/appeal-from-dresden/> (pregledano 20.08.2017.)

13. Izvori slika

1. slika
http://www.goethezeitportal.de/fileadmin/Images/db/wiss/goethe/goethehaus_frankfurt/Goethehaus_Modell_550x571.jpg (pregledano 02.07.2017.)
2. slika: <http://www.goethehaus-frankfurt.de/goethehaus/01-goethe-haus-frontal.jpg>
(pregledano 02.07.2017.)
3. slika:
<http://www.altfrankfurt.com/Spezial/Krieg/Altstadt2/GrHirschgraben/Goethehaus.htm>
(pregledano 02.07.2017.)
4. slika:
http://www.altfrankfurt.com/Spezial/Krieg/Altstadt2/GrHirschgraben/Goethe_1945.htm
(pregledano 02.07.2017.)
5. slika:
https://en.wikipedia.org/wiki/Dresden_Frauenkirche#/media/File:Dresden_Frauenkirche_1880.jpg (pregledano 02.07.2017.)
6. slika: <https://aeimage.files.wordpress.com/2013/07/dresden03-frauenkirche2.jpg>
(pregledano 02.07.2017.)
7. slika:
https://en.wikipedia.org/wiki/Dresden_Frauenkirche#/media/File:Fotothek_df_ps_0000348_Ruine_der_Frauenkirche_gegen_Rathausturm.jpg (pregledano 02.07.2017.)
8. slika:
https://en.wikipedia.org/wiki/Berlin_Palace#/media/File:Berlin_Stadtschloss_1920er.jpg
(pregledano 20.08.2017.)
9. slika:
https://en.wikipedia.org/wiki/Palace_of_the_Republic,_Berlin#/media/File:Palast_der_Republik_DDR_1977.jpg (pregledano 20.08.2017.)
10. slika: http://cam02.berlinerschloss-webcam.de/dzi/2017/09/06/15/35/sbsh02_files/11/0_0.jpg (pregledano 20.08.2017.)
11. slika:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/8/8b/Emperor_Wilhelm%27s_Memorial_Church_%28Berlin%2C_Germany%29.jpg/800px-Emperor_Wilhelm%27s_Memorial_Church_%28Berlin%2C_Germany%29.jpg
(pregledano 20.08.2017.)

12. slika: <https://i.pinimg.com/originals/92/53/af/9253afe1af6be78b89821f6b74465575.jpg>
(pregledano 20.08.2017.)
13. slika: https://www.monumente-online.de/wAssets/img/ausgaben/2008/4/234/weblication/wThumbnails/09_be_gedaechtniskirche_ensemble_r_rossner_2008_1_981x715-f9b6ee28c8f9f86g44ecb20331e0b233.jpg (pregledano 20.08.2017.)
14. slika:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7c/M%C3%BCnchen_Alte_Pinakothek_um_1900.jpg/1024px-M%C3%BCnchen_Alte_Pinakothek_um_1900.jpg
(pregledano 20.08.2017.)
15. slika: <https://www.codart.nl/wp-content/uploads/2016/08/Alte-Pinakothek-Munchen.jpg>
(pregledano 20.08.2017.)
16. slika: http://johannesvermeer.info/wp-content/uploads/2017/01/munchen-Alte_Pinkothek_ruine_EB7D1.jpg (pregledano 20.08.2017.)

SUMMARY: The notion of reconstructing became increasingly important after the war destruction in WWI and especially after WWII. Numerous buildings, ones that were around for centuries, were gone, reduced to a pile of rubble, dust and sand. This paper will be about reconstructing immovable heritage and problems that could be encountered during, and discussions the reconstruction brings. With a short historiographical summary and a summary of all the important documents revolving about reconstruction; through some of the best known examples of reconstruction; discussion about integrity, authenticity, originals and copies, along with discussing the role architecture has in our lives; the goal of this paper is to try and include a broader aspect of viewing reconstruction, one that leaves the realm of conservation and art history and dips into anthropology, sociology, philosophy, politics, economics and other sciences.

KEY WORDS: reconstruction, immovable heritage, Germany, anthropology, architecture